

دانشگاه باقر العلوم
(عصر دومین - عصر نخستین)

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»

دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: اندیشه سیاسی در اسلام

عنوان:

رابطه قانون و شریعت

در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)

استاد راهنما:

آقای دکتر منصور میراحمدی

استاد مشاور:

آقای دکتر نجف لک زایی

نگارش:

مهدی نوری

۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران حضرت امام خمینی رحمه الله علیه

و

شهدای انقلاب اسلامی

تقدیر و تشکر:

از اساتید محترم جناب آقای دکتر منصور میراحمدی استاد راهنمایم

جناب آقای دکتر نجف لک زایی استاد مشاورم

جناب آقای دکتر غلامحسین مقیمی داور پایان نامه ام

و

از همسر فداکار و صبورم که محیطی آرام برای من فراهم نمودند سپاسگزارم.

چکیده

پس از آنکه فقه سیاسی شیعه در تحولات سیاسی اجتماعی معاصر به سیاست و نظریه پردازی سیاسی گرائید، بحث از رابطه قانون و شریعت، به یکی از مسائل مهم فقه سیاسی شیعه تبدیل گردید. در این تحقیق تلاش کردیم دیدگاه فقهی سیاسی امام خمینی^(ره) درباره قانون موضوعه، شریعت و نسبت این دو مورد بررسی قرار گیرد. پایان نامه با این سوال شروع شد که چه نسبتی میان قانون و شریعت در اندیشه سیاسی امام وجود دارد. در پاسخ به این سوال، امام خمینی^(ره) قانون موضوعه بشری را بر اساس مبانی فقهی خود برسمیت می شناسد اما با استفاده از دو راهکار احکام ثانویه و حکومتی به سازگار ساختن آن با شریعت می پردازد. قانون از منظر امام عبارت است از «نظم کلی». حضرت امام در خصوص قانون، در کنار قانون تکوینی الهی، از قانون تشریحی الهی، قانون بشری برنامه ریز و قانون بشری تکمیلی یاد می کنند و با این مفهوم سازی به غنای ادبیات سیاسی اسلامی کمک می کنند. شریعت، باید ها و نبایدهای عملی دین را شامل می شود. شریعت در همه زمینه ها برای بشر برنامه دارد. از نظر امام شریعت و سیاست با هم تلازم و پیوستگی دارند و شریعت قوانین و الزامات سیاست و حکومت را تامین می کند. در صورت ناسازگاری و تراحم میان قوانین موضوعه و شریعت حضرت امام از دو راهکار احکام ثانویه و حکومتی به سازگار ساختن قوانین موضوعه بشری با شریعت برآمدند. احکام ثانوی جایگاه ویژه و حیاتی در اندیشه فقهی و سیاسی امام دارد. از جمله عناوین ثانوی می توان به مصلحت نظام، قاعده نفی ضرر، اضطرار، اکره و تقیه اشاره کرد. حکم حکومتی، حکمی است که از سوی ولی فقیه در جهت اداره ی نظام اسلامی بر مبنای مصلحت اسلام و مسلمین صادر می گردد. مصلحت نظام، جلوگیری از اختلال در نظام، نفی مفسده و نفی حرج از عناوین حکم حکومتی بشمار می روند.

کلمات کلیدی: امام خمینی^(ره) - قانون - شریعت - اندیشه سیاسی

فهرست مطالب

۱	مقدمه: طرح تحقیق
۲	۱. بیان مسأله
۲	۲. علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن
۳	۳. سابقه پژوهش
۳	۴. سوال اصلی
۳	۵. فرضیه پژوهش
۳	۶. سوالات فرعی
۴	۷. مفاهیم
۴	۷-۱. قانون
۴	۷-۲. شریعت
۵	۷-۳. اندیشه سیاسی
۵	۸. روش تحقیق
۶	۹. سازماندهی پژوهش
۷	فصل اول: مفاهیم و کلیات
۸	۱. مفهوم قانون
۸	معنای لغوی
۹	معنای اصطلاحی
۱۰	قانون اساسی
۱۰	قانون در علم حقوق
۱۱	۱. معنای موسّع

۱۱	۲. معنای مضیق
۱۲	ضرورت قانون
۱۴	پیشینه قانون
۱۶	نقش قانون
۱۷	انواع قانون
۱۹	۲. مفهوم شریعت
۱۹	معنای شریعت در قرآن
۲۰	فرق شریعت و دین
۲۱	علل تجدید شرایع
۲۳	رابطه شریعت، طریقت و حقیقت
۲۴	رابطه شریعت، طریقت و حقیقت از منظر امام خمینی (ره)
۲۵	۳. اندیشه سیاسی
۲۶	سیاست به معنای خاص
۲۷	سیاست به معنای عام
۲۷	مفهوم اندیشه سیاسی
۲۹	جمع بندی

۳۱ فصل دوم: قانون موضوعه از دیدگاه امام خمینی (ره)

۳۲	مقدمه
۳۳	۱. قانون گرایی در غرب
۳۳	۱-۱. غرب قدیم
۳۳	۱-۱-۱. افلاطون
۳۴	۱-۱-۲. ارسطو

۳۶	۱-۲. قرون وسطی
۳۶	۱-۲-۱. توماس اکویناس
۳۷	۱-۳. قرون جدید و معاصر
۳۷	۱-۳-۱. منتسکیو
۳۸	۱-۳-۲. آنارشيسم
۳۹	۲. قانونگرایی در اسلام
۴۰	رویکردهای مختلف در باب قانون موضوعه
۴۳	قانون موضوعه از منظر حضرت امام خمینی (ره)
۴۳	۱. قانون تکوینی الهی
۴۵	۲. قانون تشریحی الهی
۴۸	۳. قانون بشری برنامه ریز
۵۰	۴. قانون بشری تکمیلی
۵۳	اهمیت و جایگاه قانون در حکومت اسلامی از منظر امام خمینی (ره)
۵۵	ویژگی های قانون موضوعه از منظر امام خمینی (ره)
۵۵	۱. قانون موضوعه با محوریت اسلام
۵۶	۲. رأی ملت اعتباربخش به ساختارها و کارگزاران
۶۰	جمع بندی

فصل سوم: شریعت و جایگاه آن در سیاست از دیدگاه امام خمینی (ره)

۶۳	مقدمه
۶۵	مفهوم شریعت
۶۶	مفهوم دین
۶۶	مفهوم لغوی

۶۶	مفهوم اصطلاحی دین
۶۹	ارتباط شریعت با دین
۷۰	شریعت و دین در قرآن
۷۲	سیاست از منظر امام خمینی
۷۳	پیشینه تاریخی رابطه ی شریعت و سیاست
۷۵	رابطه ی شریعت و سیاست از منظر امام خمینی (ره)
۷۷	شریعت و الزامات سیاسی از منظر امام (ره)
۷۹	ضرورت تشکیل حکومت اسلامی از دیدگاه امام خمینی
۷۹	۱. لزوم اجرای قوانین اسلام
۸۰	۲. ماهیت قوانین اسلام
۸۱	۳. ضرورت استمرار اجرای احکام
۸۳	۴. سیره عملی اسلام
۸۴	۵. دفاع از اسلام و تمامیت ارضی کشور اسلامی
۸۴	جمع بندی

فصل چهارم: سازوکارهای سازگاری قانون و شریعت از دیدگاه امام خمینی (ره) ۸۶.

۸۷	مقدمه
۸۸	۱. توسل به احکام ثانویه
۸۸	مفهوم حکم
۸۹	تعریف احکام اولیه و ثانویه
۹۰	تاثیر عناوین ثانویه در ملاک های احکام اولیه
۹۲	جایگاه احکام ثانویه در اندیشه امام خمینی (ره)
۹۵	احکام ثانویه و سازگاری قانون و شریعت

۹۵.....	۱. مصلحت نظام
۹۶.....	۲. قاعده نفي ضرر
۹۸.....	۳. اضطرار
۱۰۱.....	۴. اکراه
۱۰۱.....	۵. تقیه
۱۰۳.....	۲. توسل به احکام حکومتی
۱۰۳.....	تعریف حکم حکومتی
۱۰۴.....	قلمرو حکم حکومتی
۱۰۵.....	فرق حکم حکومتی با احکام اولیه و ثانویه
۱۰۵.....	تفاوت احکام حکومتی و احکام اولیه
۱۰۶.....	تفاوت احکام حکومتی و احکام ثانویه
۱۰۷.....	احکام حکومتی جزو احکام اولیه است یا ثانویه؟
۱۰۹.....	احکام حکومتی و سازگاری قانون و شریعت
۱۱۰.....	۱. مصلحت نظام
۱۱۲.....	۲. جلوگیری از اختلال در نظام
۱۱۲.....	۳. نفي مفسده
۱۱۳.....	۴. نفي حرج
۱۱۴.....	جمع بندی

۱۱۶..... **نتیجه گیری نهایی**

۱۲۰..... **فهرست منابع و مآخذ**

۱۲۰..... ۱. کتابها

۱۲۵..... ۲. نشریات

مقدمه:

طرح تحقیق

۱. بیان مسأله

پس از آنکه فقه سیاسی شیعه در تحولات سیاسی اجتماعی معاصر به سیاست و نظریه پردازی سیاسی گرائید، بحث از رابطه قانون و شریعت، به یکی از مسائل مهم فقه سیاسی شیعه تبدیل گردید. در پاسخ به این مسأله، رویکردهای مختلفی از سوی برخی فقیهان معاصر شیعه ارائه گردید. در این پایان نامه تلاش می شود دیدگاه فقهی سیاسی امام خمینی (ره) درباره قانون موضوعه، شریعت و نسبت این دو مورد بررسی قرار گیرد. هدف اساسی این تحقیق، فهم رویکرد فقهی سیاسی امام خمینی (ره) به رابطه قانون و شریعت است.

۲. علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن

علت اصلی انتخاب موضوع، اولاً بخاطر علاقه ایی که به این موضوع داشتم و ثانیاً درباره این موضوع بطور خاص تحقیقی صورت نگرفته است. لذا ما در صدد هستیم با این پژوهش به قدر بضاعت خویش موضوع فوق را کنکاش نموده تا آغازی گردد برای مطالعه بیشتر در این حوزه، به ویژه در دوره های متاخر که نیاز به آن بسیار محسوس می شود. اهمیت و فایده عملی این بحث این است که این تحقیق در پی جست و جوی یک استراتژی شفاف درباره رابطه قانون و شریعت در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) است که می تواند در جمهوری اسلامی ایران به عنوان نظام اسلامی معاصر مورد استفاده قرار گیرد.

۳. سابقه پژوهش

درباره اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) کتاب های متعددی نوشته شده است. از جمله؛ محمد حسین جمشیدی: اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) - محمدرضا دهشیری: درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی (ره) - احمد جهان بزرگی: اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) - یحیی فوزی: اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) این نوع تحقیقات رویکرد فقهی ندارند و صرفاً از زاویه اندیشه اسلامی در پی فهم اندیشه سیاسی امام (ره) هستند. در زمینه فقهی - کلامی؛ کاظم قاضی زاده: اندیشه های فقهی - سیاسی امام خمینی (ره) - محمد ابراهیم جناتی: فقه و زمان - نجف لک زایی: اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) - عبدالوهاب فراتی: اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) و غلامحسین مقیمی اندیشه سیاسی اجتماعی امام خمینی (ره). ولی تابحال بطور خاص موضوع رابطه و نسبت قانون و شریعت در اندیشه سیاسی حضرت امام (ره) در یک اثر تحقیقی مورد بررسی قرار نگرفته و لذا در این تحقیق مورد توجه قرار می گیرد.

۴. سوال اصلی

چه نسبتی میان قانون و شریعت در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) وجود دارد؟

۵. فرضیه پژوهش

امام خمینی (ره) قانون موضوعه بشری را بر اساس مبانی فقهی خود برسمیت می شناسد اما با استفاده از دو راهکار احکام ثانویه و حکومتی به سازگار ساختن آن با شریعت می پردازد.

۶. سوالات فرعی

- ۱- دیدگاه امام درباره قانون موضوعه چیست؟
- ۲- دیدگاه امام درباره شریعت چیست؟
- ۳- سازوکارهای سازگار ساختن قانون و شریعت در اندیشه سیاسی امام چیست؟

۷. مفاهیم

برای درک بهتر مباحث لازم است برخی مفاهیم کلیدی پژوهش تعریف و مراد ما از آنها واضح گردد.

۷-۱. قانون

«قانون» واژه ای عربی و به معنای «اصل» است، اما عده ای می گویند: «قانون» معرب کانون (canon) یونانی بوده و عربی نیست، اما در عربی به کار رفته است. قانون امری است کلی که بر همه جزئیات منطبق می گردد و احکام جزئیات از آن شناخته می شوند. این واژه به معنای قاعده، رسم و دستور نیز آمده است.^۱

قانون در اصطلاح هر علمی معنایی ویژه دارد؛ همانند قوانین طبیعی، قوانین ریاضی، قوانین فلسفی و قوانین فیزیکی که هر یک به گونه ای خاص تعریف شده اند.

قانون در اصطلاح حقوق اساسی، قضایی است که شیوه رفتار انسان را در زندگی اجتماعی تعیین می کند؛ به این معنا که انسان ها در زندگی فردی و اجتماعی، باید چنین کنند و چنان نکنند.^۲ به تعبیر دیگر، قانون یعنی تعیین مرزهای مجاز هر کس و وسیله داوری درباره کسانی که این مرزها را زیر پا می گذارند.^۳

۷-۲. شریعت

شریعت در لغت، کلمه «شرع» است؛ «شرع» یعنی راه روشن و «شارع» یعنی جاده معلوم. «شریعت» بر طریقه و راه و رسم الهی استعاره شده است و به شریعت، شریعت گویند چون که آن، چون شریعه آب باشد که هر کس بر آن وارد شود، پاک و سیراب برمی گردد؛

۱ - علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، تهران، مؤسسه لغت نامه دهخدا، ۱۳۶۴، ج ۳۸، واژه «قانون».

۲ - محمدجعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، چ یازدهم، تهران، کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۰، ص ۵۱۷.

۳ - رضا حق پناه، «جایگاه قانون و قانونگرایی در قرآن»، مجله اندیشه حوزه، سال چهارم، ش ۱۴ (پاییز ۱۳۷۷)، صص

بنابراین شریعت در اصطلاح، طریقی الهی است و آن هم چیزی جز دستورات و قوانین الهی نیست.^۱

۷-۳. اندیشه سیاسی

اندیشه سیاسی مفهومی عام است که هر متفکر تعریفی خاص از آن مطرح نموده است. برای نمونه ریمون آرون نویسنده فرانسوی گفته است:

«اندیشه سیاسی عبارت است از کوشش برای تعیین اهدافی که به اندازه معقولی احتمال تحقق دارد و نیز تعیین ابزارهایی که در حد معقولی می‌توان انتظار داشت موجب دستیابی به آن اهداف بشود.»^۲

حسین بشیریه تعریف ریمون آرون را این چنین تکمیل می‌کند:

«در تکمیل این تعریف باید گفت که اندیشمند سیاسی کسی نیست که صرفاً دارای مجموعه‌ای از آراء و اهداف باشد و ابزارهای رسیدن به آن هدفها را به دست دهد، بلکه باید بتواند درباره آراء و عقاید خود به شیوه‌ای عقلانی و منطقی استدلال کند تا حدی که اندیشه‌های او دیگر صرفاً آراء و ترجیحات شخصی به شمار نرود.»^۳

۸. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. با تکیه بر آثار اندیشه سیاسی امام خمینی، ضمن توصیف دیدگاه وی، به تحلیل رابطه و نسبت قانون و شریعت در اندیشه سیاسی امام خمینی^(ره) پرداخته می‌شود.

۱ - راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، تحقیق صفوان عدنان داوودی، قم، انتشارات ذوی القربی، ۱۴۲۳ ق.ص ۴۵۰، ماده «شرع».

۲ - حسین بشیریه، تاریخ اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم، چاپ اول، تهران، نشر نی، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص ۱۶.

۳. همان صص ۱۶-۱۷.

۹. سازماندهی پژوهش

این پژوهش از یک مقدمه، چهار فصل و یک خاتمه تشکیل شده است. در مقدمه در قالب طرح تحقیق، به بیان حدود و ثغور مساله و اهمیت موضوع و... پرداخته می شود.

فصل اول به تعریف مفاهیم و کلیات اختصاص یافته است. در فصل دوم به بررسی قانون موضوعه از دیدگاه امام خمینی(ره) می پردازیم. فصل سوم به شریعت و جایگاه آن در سیاست از دیدگاه امام خمینی(ره) می پردازد. و فصل چهارم به سازوکارهای سازگاری قانون و شریعت در اندیشه سیاسی امام خمینی(ره) پرداخته و در خاتمه به نتیجه گیری می پردازیم.

فصل اول:

مفاهیم و کلیات

۱. مفهوم قانون

معنای لغوی

در خصوص اصل واژه «قانون» اتفاق نظر وجود ندارد.

در این مورد ۳ نظریه وجود دارد:

۱. گروهی آن را عربی الاصل ندانسته و از واژه های دخیل در عربی می دانند که از واژه

لاتین *kanon* - یعنی خط کش - مأخوذ است.^۱

دلیل این گروه، تشابه آوایی بین لفظ «قانون» و «*kanon*» و نزدیک بودن معنای این دو و

احتمال معرب شدن این کلمه در اثر تعامل فرهنگی اسلام و غرب استناد کرده اند.

۲. گروه دوم نیز در غیر عربی بودن و معرب بودن این واژه تردید ندارد لکن آن را

مأخوذ از زبان رومی، فارسی، سریانی یا عبری دانسته اند.^۲

۳. سومین گروه اعتقاد دارد که «قانون» لفظاً و اصلاً عربی بوده و اصل آن «قن» است.

طبق عقیده این گروه، قانون به لحاظ شکلی بر وزن «فاعول» است، که بر کمال و بذل و

جهد دلالت دارد.

وجود تشابه بین لفظ «قانون» و «*kanon*» یا «*canon*» دلیل بر غیر عربی بودن آن نیست

۱- صحبى محمىصانى، *فلسفه قانونگذارى در اسلام*، ترجمه اسماعيل گلستانى، چاپ دوم، تهران، مؤسسه انتشارات

اميرکبير، ۱۳۵۸، ص ۱۲.

۲- محمد حسين بن خلف تبريزى، *برهان قاطع*، تهران، مؤسسه انتشارات اميرکبير، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۱۵۱۶، ذيل کلمه

«قانون»

و تغییر و حذف «کاف» به «قاف» چندان موجه نیست. چرا که حرف «ک» مثل حرف «ژ» یا «گ» فارسی نبوده که نیاز به تعریب داشته باشد.

نظریه این گروه به صواب نزدیک تر است. زیرا هم دلایلش متقن است و هم با نظر برخی از بزرگان علم فقه اللغه از جمله ابن منصور موهوب بن احمد جوالیقی در کتاب المعرب سازگاری دارد.

در زبان عربی «قانون» به معنای «مقیاس کل شیء» یعنی مقیاس هر چیز است.^۱ تعریف ادبای فارسی از این واژه، هم ردیف با تعاریف لغویان عرب است و از جمله گفته شد «اصل و مقیاس چیزی» یا «رسم، قاعده، روش، آئین»^۲

معنای اصطلاحی

در اصطلاح «قانون دستورالعملی است کلی که از طرف افراد یا گروههای صاحب صلاحیت برای انتظام امور جامعه وضع می شود. بدیهی است جامعه ای که قانون برای آن وضع شده در صورت وجود شرائط و فقد موانع باید عمل خود را بر آن تطبیق دهند.^۳ معانی مختلف دیگر قانون عبارت است از:

- ۱- مجموعه ای قواعد الزام آور و کلی است که در زمان معین بر زندگی اجتماعی انسان حکومت می کند و اجرای آن از طرف دولت تضمین شده است.
- ۲- اراده طبقه حاکمه که به صورت قانون بیان می شود.
- ۳- مجموعه مقررات حاکم بر روابط افراد یک جامعه سیاسی.
- ۴- قاعده ای که توسط یک قدرت عمومی مقرر شده و مدلول آن، الزام یا اذن و اباحه است و همه افراد باید از آن پیروی کنند.

۱- ابن منظور، *لسان العرب* ذیل «قانون»

۲- محمد معین، *فرهنگ فارسی*، چاپ هفتم، تهران، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۲۶۲۷، ذیل «قانون»

۳- ابوالقاسم گرجی، *مقالات حقوقی*، ۱۳۶۹، موسسه انتشارات و چاپ تهران، ج ۲، ص ۲۷۳.

۵- اصل کلی که به عنوان تنظیم کننده روابط اجتماعی از طرف هیأت حاکمه و افراد یک جامعه پذیرفته شده و ضمانت اجرایی برای آن وجود داشته باشد.

۶- قاعده ای حقوقی و واجد صفت کلیت و عمومیت با ضمانت اجرایی خاص که با فرض دوام از طرف مرجع صالح و با رعایت تشریفات مقرر، برای تنظیم روابط اجتماعی، در جامعه ای ملی تنظیم و از طرف قدرت سیاسی تنظیم شده باشد.^۱

قانون اساسی

قانون اساسی در مفهوم عام به کلیه قواعد و مقررات موضوعه یا عرفی، مدون یا پراکنده گفته می شود که مربوط به قدرت و انتقال و اجرای آن است. بنابراین اصول و موازین حاکم بر روابط سیاسی افراد در ارتباط با دولت و نهادهای سیاسی کشور و شیوه تنظیم آنها و همچنین کیفیت توزیع قدرت میان فرمانروایان و فرمانبران از زمره قواعد قانون اساسی است. قانون اساسی از یک سو حدود مرز آزادی فرد را در برابر عملکردهای قدرت (نهادهای فرمانروا) و از سوی دیگر حدود اعمال قوای عمومی را در برخورد با حقوق فردی رسم می کند، با این برداشت، هیچ کشوری یا دولت - کشوری، نمی توان یافت که فاقد قانون اساسی باشد.^۲

قانون در علم حقوق

قانون در علم حقوق، دارای دو معنا است:

۱- معنای موسّع

۲- معنای مضیق

۱ - علی آقابخشی، مینو افشاری راد، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: نشر چاپار، ۱۳۷۹، ص ۳۱۷.

۲ - ابوالفضل قاضی شریعت پناهی، بایسته های حقوق اساسی، تهران: نشر دادگستر، ۱۳۷۵، ص ۳۵.